
**ՄՏՎԵՐԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ «ԱՄԲՈՒԻ ՄԱՐԴՈՒ»
ՍՈՑԻՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՈՐԱԿ**

ԼԵՎՈՆ ԲԱԲԱՋԱՆՅԱՆ

Մարդու էության, նրա ինքնության գաղտնիքի բացահայտումը կարելի է դասել հավերժական հարցերի շարքին, քանի որ գրեթե բոլոր փիլիսոփայական ուղղությունները փորձել են տալ մարդու մասին մեկ միասնական ամբողջական պատկերացում, սակայն դրանցից և ոչ մեկին այդպես էլ չի հաջողվել հասնել մարդու էության վերջնական և կատարյալ բնութագրմանը: Գրեթե բոլոր փիլիսոփայական գիտակարգերը փաստում են, որ մարդը բանականությամբ օժտված էակ է: Եվ իսկապես, բանականությամբ օժտվածությունը մարդու այն հիմնային հատկությունն է, որը նրան և մարդկային հանրությանը՝ սոցիումին, տարբերակում է կենդանուց և կենդանական հանրությանը՝ հոտից: Սակայն բանական և սոցիալական էակ լինելուց զատ՝ մարդը նաև կենսաբանական էակ է: Լինելով կենսաբանական էակ՝ մարդու կենսագործունեությունը պայմանավորված է նաև իռացիոնալ և բնագոյային մղումներով: Եվ ինչպես քաղաքակրթության, այնպես էլ ամեն մի առանձին մարդու պատմությունը ուղեկցվում է սոցիալական և կենսաբանական սկիզբների մշտական հակադրությամբ: Ըստ էության քաղաքակրթության պատմությունը նաև մարդու բնականության, կենսաբանականության հաղթահարման, ուստի նաև մարդու բանականացման պատմություն է: Ահա քաղաքակրթության և մարդու բանականացման նման մի փորձ էլ արդիականացման լուսավորական նախագիծն էր, որի իրականացումը, սակայն, ուղեկցվեց սոցիոմշակութային պարադոքսալ հետևանքներով: Բանն այն է, որ արդիականացման նախագիծը քաղաքակրթության թատերաբեմ բերեց «ամբոխի մարդուն», որը ոչ թե լուսավորականության պատկերած բանական մարդն էր, այլ էությամբ իռացիոնալ էր, որին բնորոշ են այսպես կոչված ստվերային ինքնության սոցիոմշակութային որակները: Ամբոխի մարդու պատմության թատերաբեմում հայտնվելը ևս մեկ անգամ ընդգծեց բանականության և իռացիոնալության միջև մարդու երկատվածության հանգամանքը:

Բանականության և իռացիոնալության միջև մարդու և քաղաքակրթության երկատվածությունը բխում է դեռևս նախաքաղաքակրթական վիճակից քաղաքակրթականին անցնելու հետևանքով մարդու ներաշխարհում սկիզբ առած փոխակերպումներից: Բանն այն է, որ

բնական, չքաղաքակրթված մարդը առաջնորդվում էր այսպես կոչված «հաճույքի սկզբունքով» (Ֆրոյդ)՝ ի հակադրություն սոցիալական, քաղաքակրթված վիճակին բնորոշ ռեալության սկզբունքի: Մարդը «հաճույքի սկզբունքով» կենսագործունեության ընթացքում գրեթե չէր տարբերվում կենդանիներից, քանի որ մարդուն բնութագրող էական հատկությունները՝ բանականությունն ու սոցիալականությունը, դեռևս ձևավորված չէին: Մակայն մարդու հիմնային բնագոյներից մեկը՝ ինքնապահպանման բնագոյը, ի վերջո գերակայություն է ստանում այլ բնագոյների նկատմամբ: Նախաքաղաքակրթական մարդը աստիճանաբար նկատում է, որ հաճույքի սկզբունքի վրա կառուցարկված կենսագործունեությունը հաճախ ապակառուցողական հետևանքներ է ունենում իր և դեռևս հասարակություն չդարձած հոտի համար, ուստի սկսում է սահմանափակել իր հաճույքների բավարարումը՝ հետաձգելով կամ զսպելով այն: Ցանկությունների ու բնագոյների անմիջական բավարարման հաճույքի սկզբունքը փոխակերպվում է ցանկությունների և պահանջումների բավարարումը հետաձգելու սկզբունքի, այսինքն՝ մարդը սկսում է առաջնորդվել արդեն «ռեալության սկզբունքով»: Ռեալության սկզբունքի գործառության հենքի վրա ձևավորվում է մարդկային բանականությունը, և արդեն «մարդացած» մարդը ձեռք է բերում իրականության վերապրման հատկություն, սկսում է տարբերակել լավը և վատը, վտանգավորն ու օգտակարը, կեղծն ու ճշմարիտը¹: Եվ այդ բեկումնային փուլից սկսած՝ ձևավորվում է քաղաքակրթությունը, որտեղ մարդու բնածին ցանկություններն ու կարիքները փոխակերպվում են սոցիալական պահանջումների և ի վերջո ինստիտուցիոնալացվում են, իսկ բնագոյները մղվում են հոգեկանի այսպես կոչված ստվերային, անգիտակցական համակարգերը²: Քաղաքակրթությունը, ձևավորվելով բանականության հենքի վրա, զարգացում է ապրում բանականության օրենքներին ու օրինաչափություններին համապատասխան: Մակայն քաղաքակրթության բանականացման ընթացքում մարդու բնականությունը կամ անբանականությունը չի չքանում տակավին, այլ տեղափոխվում է նրա հոգեկանի անգիտակցական խորքերը և ժամանակ առ ժամանակ քաղաքակրթության գործիք հանդիսացող բանականության հսկողության թուլացման դեպքերում պայմանավորում է մարդու վարքն ու կենսագործունեությունը:

Այդ է պատճառը, որ մարդու և քաղաքակրթության կյանք-պատմությունը ընթանում է երկու ճանապարհով՝ վերգետնյա կամ մակերեսային ուղով և ընդհատակյա կամ խորքային ուղով: Վերգետնյա ուղին մարդու և քաղաքակրթության պատմության՝ գիտակցության կողմից

¹ Տե՛ս **Маркузе Г.** Эрос и цивилизация. М., 2003, էջ 16-18:

² Տե՛ս **Юнг К. Г.** Отношения между Я и бессознательным // "Психология бессознательного". М., 1994, էջ 175-314:

տեսանելի կամ արտաքին հատվածն է, որտեղ տեղի են ունենում պատմական իրադարձությունները, տնտեսական կարգերի հաջորդափոխությունները, քաղաքական ուղղահայացի փոխակերպումները, տեխնոլոգիական զարգացումները, մի խոսքով՝ որտեղ տեղի է ունենում քաղաքակրթության բանականացումը: Իսկ ահա ընդհատակյա կամ խորքային ուղին մարդու՝ անգիտակցական հոգեկան համակարգեր մղված ստվերային, բնազդային մղումների պատմությունն է, որը հաճախ անտեսանելի է գիտակցության «անգեն» աչքի համար, որտեղ իրադարձությունների ու երևույթների հաջորդականության տրամաբանությունը չի ենթարկվում վերգետնյա ուղու բանական կողմնորոշիչներին, այլ ընթանում է իր ուրույն, հաճախ նաև անբանական և անգիտակցական «տրամաբանությամբ»: Եվ եթե քաղաքակրթության զարգացման վերգետնյա հատվածը մարդու ստեղծարար բանական գործունեության ենթարկված դաշտն է, ապա ընդհատակյա հատվածը մարդու և հասարակության անգիտակցական, բնական, նախաքաղաքակրթական վիճակից մնացած հատվածն է, այլ կերպ ասած՝ «կոլեկտիվ անգիտակցականն է»: Փաստորեն, քաղաքակրթության բանականացման պատմությունը ընթանում է քաղաքակրթության վերգետնյա հատվածում, իսկ իռացիոնալության պատմությունը՝ ընդհատակյա հատվածում, և այս երկու ընթացքները երբեմն խաչասերվել են՝ դառնալով քաղաքակրթական և մարդաբանական պարադոքսների առաջացման պատճառ:

Քաղաքակրթության բանականացման և ընդհատակյա անգիտակցական մղումների խաչասերման պատճառով առաջացած մարդաբանական նման պարադոքսներից մեկն էլ լուսավորական գաղափարաբանության վրա հիմնված արդիականացման նախագծի սոցիոմշակութային տարածությունում պատվաստման հետևանքների իռացիոնալ դրսևորումներն են: Բանն այն է, որ ժամանակակից քաղաքակրթության գաղափարական կառուցվածքաստեղծ հիմնաայուններից մեկը դեռևս պատմության արդիական փուլի նախաշեմին (17-18-րդ դդ.) սկզբնավորված լուսավորական շարժման գաղափարաբանությունն է, որն առաջարկում էր մարդու և սոցիումի մասին մի նոր հայեցակարգ հիմնված բանականության՝ որպես մարդու բնութագրական հատկության, և սոցիալական հարաբերությունների կառուցարկման անկյունաքարային սկզբունքի վրա: Փաստորեն լուսավորականությունը քաղաքակրթության բանականացման բեկումնային փուլերից մեկն էր, որը ձգտում էր հաղթահարել մարդու և սոցիումի անբանական ու իռացիոնալ դրսևորումները, այսինքն՝ մարդու կյանքին տալ բանական երանգներ: Քաղաքակրթության պատմության լուսավորականության փուլից սկսած՝ բանականությունը դիտվում է որպես կենսագործունեական սկզբունք, որի շնորհիվ սկիզբ է առնում սոցիոմշակութային արժեքնե-

րի հաստատման և քաղաքակրթության զարգացման արդիականացման նախագիծը, որը պետք է հասարակությանը դուրս բերեր քաղաքակրթության մինչարդիական փուլին բնորոշ իռացիոնալության «խավարից» (հավատի գերակայություն, սնտիապաշտություն, կրոնականություն, մոգականացված իրականություն և այլն) և մարդու կենսագործունեությունը լուսավորեր բանականության ճրագով: Ի դեպ՝ արդիականացման նախագիծը քաղաքակրթության ոլորտում հանգեցրեց արդյունաբերացմանը, աշխարհիկացմանը, ուրբանիզացմանը, քաղաքականության ոլորտում՝ պետական կառավարման համակարգի ինստիտուցիոնալացմանը, քաղաքականության ժողովրդավարացմանը, տնտեսության ոլորտում՝ կապիտալիստական հարաբերությունների հաստատմանը, տնտեսության ազատականացմանը: Սակայն քաղաքակրթության պատմության վերգետնյա ուղում ընթացող քաղաքակրթական, քաղաքական և տնտեսական փոխակերպումներին զուգահեռ՝ շարժվում էր նաև քաղաքակրթության ընդհատակյա պատմության անիվը, որը քաղաքակրթական վերգետնյա տարածությունում ընթացող բանականության իշխանության հաստատման գործընթացին հակադրվում էր դեռևս նախաքաղաքակրթական վիճակից արմատներ գցած իռացիոնալության սերմերի ծլարձակման մի նոր գործընթացով, ինչի սոցիոմշակութային տիրույթում դրսևորման հետևանքով նոր ժամանակների պատմության թատերաբեմում հայտնվում է այսպես կոչված «ամբոխի մարդը», որը թելադրում է աշխարհապատկերման իռացիոնալ, ստվերային «կանոններ» և ըստ էության դառնում է քաղաքակրթության վերգետնյա ուղում ընթացող արդիականացման նախագծի ձախողման հիմնական պատճառն ու «պատվիրատուն»:

Խնդիրն այն է, որ, ինչպես նկատում են որոշ տեսաբաններ, արևմտյան հասարակության բանականացման արդիականության ծրագիրը քաղաքակրթական որոշ զարգացումների հետևանքով ի վերջո ձախողվում է: Օրինակ՝ գերմանացի հայտնի փիլիսոփա Հաբերմասը արդիականության նախագծի ձախողման պատճառներից մեկը համարում է բանականության հենքի վրա իրականացվող քաղաքակրթության՝ արդիականացման նախագծի ռացիոնալացման ու արդիականացման գործընթացների միջև տարանջատումը³: Բանն այն է, որ լուսավորականությունից սկիզբ առած բանականացման գործընթացը ինտրացիայի ուժով շարունակվում է նաև արդիականության շրջանում, սակայն այն հասարակություններում, որտեղ տեղի էր ունենում ռացիոնալացման գործընթացը, լուսավորականության շարժման սկզբնավորման նախապայմաններն արագորեն ենթարկվում էին փոխակերպումների: Քաղաքակրթության արդիականացումը ձևավորել էր սոցիոմշակութային մի նոր միջավայր, որում ընթացող կենսագործունեության ի-

³ См. у Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. М., 2003, էջ 7-23:

մաստային ուղղորդիչների լուսավորական գաղափարներով իրականացող արդիականացումը կամ այլ կերպ՝ ռացիոնալացումը հանգեցրեց հակառակ արդյունքների: Փաստորեն լուսավորականության առաջարկած մշակութային ռացիոնալացման գործընթացը, վերածվելով արդիականացման նախագծի, փոխակերպվեց քաղաքակրթական ռացիոնալացման գործընթացի, ինչի հետևանքով բանապաշտության գաղափարի վրա գործառու արդիականացման նախագիծը արագորեն «արդիականացնում» էր միայն քաղաքակրթական տարածությունը՝ միննույն ժամանակ չհասցնելով նույնպիսի արագությամբ «արդիականացնել» նաև սոցիումի մշակութային տարածությունը: Դրա հետևանքով լուսավորական արժեքներով և սկզբունքներով ձևավորված արդիականացման նախագիծը երկատվում է ճյուղավորվելով մշակութային արդիականացման և քաղաքակրթական արդիականացման նախագծերի⁴, որոնցից քաղաքակրթական արդիականացումը ենթադրում էր տեխնոլոգիական, քաղաքական, տնտեսական, մի խոսքով՝ քաղաքակրթական հաստատությունների արդիականացում, իսկ մշակութային արդիականացումը վերաբերում էր հասարակության հոգևոր ոլորտի արդիականացմանը՝ կենսիմաստային ուղղորդիչներին, սոցիոմշակութային վարքին, աշխարհայատկերման սկզբունքներին և այլն:

Մակայն «դրախտից» վտարվելու օրվանից սկսած՝ երկրի վրա «դրախտ» կառուցելու մարդու բոլոր փորձերը դատապարտվել են ձախողման, և արդիականացման լուսավորական նախագիծը բացառություն չէր: Բանն այն է, որ ռացիոնալացման հենքի վրա կառուցված քաղաքակրթական արդիականացման նախագծի իրականացումը քաղաքակրթության գործառուության տրամաբանությունը փոխակերպում է արդյունքին միտված գործունեական տրամաբանության, որի իրականացումն ու չընդհատվող զարգացումը հնարավոր են դառնում միայն մեծ թվով մարդկանց ներառվածության պարագայում: Բանականացված, արդիականացված քաղաքակրթությունը արդյունաբերական կենտրոններում, կազմակերպված քաղաքներում ստեղծում է կենսագործունեության նպաստավոր պայմաններ, ինչը վերջիններիս օժտում է կենսագործունեական ձգողականությամբ, որի շնորհիվ սկիզբ է առնում աննախադեպ լայնածավալ ուրբանիզացում: Աճում է քաղաքային բնակչության թիվը, որն ի վերջո նպաստում է սոցիոմշակութային տարածություններում մեծաթիվ զանգվածների երևան գալուն: Այս առնչությամբ տեղին է նկատում Յասպերսը. «Չանգվածներն ու ռացիոնալացման հենքի վրա արդիականացման ենթարկված քաղաքակրթությունը փոխկապակցված են և ապահովում են մեկը մյուսի կենսագործունեությունը»⁵:

⁴ St' u Bell D., The Cultural Contradictions of Capitalism, N.Y., 1976, էջ 146-158:

⁵ Ясперс К. Власть массы // Бодрийяр Ж., Ясперс К. Призрак толпы. М., 2014, с. 48-49.

Փաստորեն քաղաքակրթական արդիականացման նախագիծը հանգեցրեց քաղաքակրթական տարածություններում զանգվածների հայտնվելուն, ինչը սոցիոմշակութային կյանքի կազմակերպման թատերաբեմ բերեց քաղաքակրթության նորածին զավակին՝ «ամբոխի մարդուն»։ Քաղաքակրթական տարածություններում ամբոխների ի հայտ գալը փոխեց արևմտյան հասարակության սոցիոմշակութային կարգն ու սոցիալական հարաբերությունների հաստատման կերպը։ Չանգվածային հասարակության ձևավորումը, լինելով տնտեսական և քաղաքակրթական փոփոխությունների հետևանք, դարձավ սոցիոմշակութային բազում արմատական փոխակերպումների պատճառ⁶։ Ընդհանրապես փոխվեցին աշխարհում մարդու զբաղեցրած տեղի և դերի մասին պատկերացումները։ Չանգվածային հասարակության ի հայտ գալը հիմք դարձավ մարդու մասին մի նոր պատկերացման ձևավորման համար, ինչը հայտնվեց տեսական մտքի տարբեր ներկայացուցիչների խորհրդածությունների կենտրոնում։

Ի դեպ, զանգվածային հասարակության քաղաքակրթության վերգետնյա հատվածում ի հայտ գալը հանգեցրեց մարդաբանական և քաղաքակրթական մի շարք փոխակերպումների, որոնց անդրադարձել են այնպիսի մտածողներ, ինչպիսիք են Լեբոնը, Թարդը, Սիգելեն, Ֆրոյդը, Ռայխը, Շպենգլերը, Օրտեգա-ի-Գասսետը, Արենդը, Մոսկովիչին և այլք։ Չանգվածային հասարակության ձևավորման նկատմամբ տեսաբանների հետաքրքրվածության նման բարձր մակարդակը պայմանավորված էր հատկապես արևմտյան հասարակությունների սոցիոմշակութային տիրույթում մարդաբանական նոր տեսակի առաջացմամբ։ Բանն այն է, որ լուսավորականության արդիականացման նախագիծը ուղղված էր առաջին հերթին զանգվածների մտածողության և սոցիոմշակութային վարքի փոխակերպմանը, և արդիականության նախագծին համապատասխան տեղի ունեցող փոխակերպումները ըստ էության իրականանում էին զանգվածների միջոցով։ Արդիականացման լուսավորական նախագիծը խնդիր ուներ անկազմակերպ զանգվածներին կազմակերպելու ռացիոնալացման սոցիոմշակութային գործիքակազմով, որի շնորհիվ հնարավոր կդառնար մարդկանց միջև խաղաղ, ապահով և բարեկեցիկ գոյակցությունը, կհաղթահարվեր բնականությունից, իռացիոնալությունից բխող մարդու բնագոյային սկիզբը, ինչը վերջինիս կդարձներ բանական, ուստի՝ մարդակենտրոն սոցիալական էակ։ Այսինքն՝ զանգվածները՝ անկազմակերպ և դեռևս չբանականացված մարդկային խմբերը արդիականացման ռացիոնալացման նախագծի հիմնական հասցեատերերն էին, արդիականության նախագիծը պետք է

---

⁶ См. у **Ярляян К.** Трансформация социальной массы в контексте новых цивилизационных факторов // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», 144.4, 2014, էջ 32:

բանականացնել հենց նրանց: Սակայն զանգվածները, հայտնվելով քաղաքակրթության կենտրոններում, սկսում են գրավել մինչ այդ իրենց չպատկանող սոցիոմշակութային տարածություններ և դրսևորել նորանոր հավակնություններ ու ակնկալիքներ⁷: Չանգվածներն արդիականացման նախագծի կատարողից վերածվում են արդիականացման նախագծի հեղինակների և սկսում են թելադրել սոցիոմշակութային կարգի հետագա որպիսությունը: Չանգվածային հասարակության պայմաններում սոցիոմշակութային կարգի թելադրման վճռորոշ դերն արդեն վերագրվում է զանգվածային հասարակության ներկայացուցչին՝ ամբոխի մարդուն, որին բնորոշ հատկություններն ու որակները էականորեն տարբերվում են լուսավորականության պատկերած մարդու «բանական էգոիստ» տեսակից: Շպենգլերի բնութագրմամբ՝ «մեծ քաղաքների այս նոր քոչվորը» (ամբոխի մարդը), կտրված լինելով իր արմատներից և ավանդույթներից, լուծվում է քաղաքակրթական անդամ ու անկազմակերպ զանգվածի մեջ⁸: Եվ այդ նոր լուծույթի՝ քաղաքակրթության այդ նոր հիբրիդի սոցիոմշակութային բնութագիրը ամենևին էլ բանական և լուսավորյալ տեսք չունի, այլ ընդհակառակը՝ անբանական էր և սովորային: Այդ է պատճառը, որ Հավմաշը տվյալ ժամանակահատվածը բնութագրում էր հետևյալ կերպ. «Մարդկությունը դարձել է հսկայական ամբոխ, անհատական գիտակցությունը թուլացել ու մարել է, իսկ անձի գիտակցական գործողության դերը զբաղեցրել է ամբոխի իռացիոնալ մղումը»⁹: Բանն այն է, որ հասարակության զանգվածացման հետևանքով սոցիալական համակեցությունը վերածվեց կոլեկտիվ համակեցության, որտեղ հասարակության ամեն մի անդամն անդամը կրում է ժամանակաշրջանին բնորոշ սոցիալական, քաղաքական և մշակութային, մի խոսքով՝ սոցիոմշակութային հոսքերի ազդեցությունը: Այսինքն՝ զանգվածային հասարակության պայմաններում մարդու անհատական կենսագործունեությունը փոխակերպվում է ամբոխի մարդու կենսագործունեության՝ ինչից ելնելով, օրինակ, էկզիստենցիալիստ մտածող Յասպերսը բխեցնում է, որ արդեն իսկ «գոյություն ունենալ աշխարհում նշանակում է ապրել ամբոխում, հետևել զանգվածի կողմից ընդունելի արժեքներին և կանոններին»¹⁰, այսինքն՝ պատմության արդիական փուլից սկսած՝ քաղաքակրթական սոցիոմշակութային տարածությունում թելադրող դեր է կատարում ամբոխի մարդը, որը ամբոխի կազմում չէ, բայց ապրում է որպես ամբոխ, որպես զանգված, որպես ընդհանուր, որպես հոտ: Եվ ահա, սկսած զանգվածային հասարակության կազմավորման փուլից, սո-

⁷ Տե՛ս **Օրթեգա-и-Гассет X.** Восстание масс. М., 1991, էջ 70-75:

⁸ Տե՛ս **Шпенглер О.** Закат Европы. М., 1993, էջ 466-468:

⁹ **Բ. Հավմաշ,** Ջրհուր: Թարգմ. Է. Աթայանի, տե՛ս Է. Աթայան, «Հոգի և ազատություն», Եր., 2005, էջ 568:

¹⁰ **Ясперс К.,** նշ. աշխ., էջ 44:

ցիոմշակութային հոսանքները ուղղորդվում են ամբոխի կողմից՝ ամբոխի մարդու ճաշակին և քիմքին համապատասխան: Իսկ ամբոխի մարդը, ի տարբերություն լուսավորականության պատկերած «բանական էգոիստի», անբանական է, բնագոյային, որի գոյության պայմանները, բանականության հսկողության թուլացման և չքացման պայմաններում թելադրվում են դեռևս նախաքաղաքակրթական վիճակից մշակութային հարկադրանքի ենթարկված սովերային, անգիտակցական մղումներով: Այդ է նաև պատճառը, որ անկազմակերպ սոցիալական զանգվածին, ինչպիսին, օրինակ, ամբոխն է, Ֆրոյդը համեմատում է նախաքաղաքակրթական հոտի հետ¹¹:

Խնդիրն այն է, որ ամբոխի կազմում հայտնված մարդու կամ այլ կերպ՝ ամբոխի մարդու հոգեբանական և սոցիոմշակութային բնութագիրը էականորեն տարբերվում է քաղաքակրթված անհատի սոցիոմշակութային բնութագրից: Ինչպես նշում է սոցիալական հոգեբանության նախահայրերից մեկը՝ Լեբոնը, «անհատի գիտակցական գործունեությունը ամբոխի կազմում փոխակերպվում է ամբոխի մարդու անգիտակցական գործունեության»¹², իսկ ամբոխային հոգեբանության մեկ ուրիշ հայտնի տեսաբան Թարդը նկատում է, որ ամբոխացած մարդկանց հուզական դաշտը կազմում է մեկ ընդհանուր ամբողջություն, քանի որ ամբոխացած մարդիկ էլ ավելի են հակված դրսևորելու սոցիալականության կազմավորման կառուցվածքաստեղծ գործունեության մեկը՝ նմանակումը, որը նա կոչում է «նմանակման բնագոյ»¹³: Ամբոխի մարդուն բնորոշ անգիտակցական որակները ի հայտ են գալիս սոցիալ-հոգեբանական մի շարք աշխատակարգերի՝ հուզական վարակի (Բլումեր), նմանակման (Թարդ) և ներագոյման (Ֆրոյդ) գործառության շնորհիվ: Չմանրամասնելով, սակայն, ամբոխի մարդու հուզական դաշտի ձևավորման աշխատակարգերի գործառության կերպը՝ հարկավոր է նկատել, որ ամբոխի մարդու մեջ քաղաքակրթության և սոցիալականության կազմավորման հիմնային աշխատակարգը՝ մշակութային հարկադրանքը, ի վերջո դադարում է սոցիոմշակութային վարքի որոշիչ գործոն լինելուց:

Ըստ որոշ տեսաբանների (մասնավորապես՝ Ֆրոյդի)՝ քաղաքակրթության սկզբնավորումը պայմանավորված է մարդու բնածին, բնագոյային մղումների զսպմամբ և ճնշմամբ: Բնագոյների զսպման ամենագործուն աշխատակարգերից մեկն էլ այսպես կոչված մշակութային հարկադրանքի աշխատակարգն է: Կարելի է ասել, որ մշակութային հարկադրանքի պարագայում մարդը գործառում է երկու առանձին չափումներում, որոնց համապատասխանում են տարբեր հոգեկան

¹¹ Տե՛ս **Ֆրեյդ Զ.** Недовольство культурой. М., էջ 15-45:

¹² Տե՛ս **Լեբոն Գ.** Психология масс. СПб., 1995, էջ 145:

¹³ Տե՛ս **Թարդ Գ.** Законы подражания. СПб., 1992, էջ 80:

գործընթացներ և սկզբունքներ: Հոգեկանի անգիտակցական չափման համակարգը գործառու է հաճույքի սկզբունքին համապատասխան օրինաչափություններով, իսկ գիտակցական համակարգը՝ ռեալության, իրատեսության սկզբունքին համապատասխան կանոններով: Մակայն ռեալության սկզբունքով սահմանափակված բնագոյները պահպանում են մինչքաղաքակրթական վիճակի երջանկության փորձառությունը, և իրենք են ձգտում վերականգնելու այդ վիճակը¹⁴: Մարդու սոցիալականացումը մշակութային հարկադրանքի աջակցությամբ գործում է բանականության սկզբունքներին համապատասխան, որին հակադրվում են մարդու անգիտակցականում պահպանված բնագոյային մոդուլները:

Սոցիալականացման այս «դրաման» տակավին անավարտ է և հավանաբար երբեք չի ավարտվի, քանի որ մարդու անգիտակցական համակարգում պահպանվում են անցյալի մասին առասպելականացված այնպիսի հիշողություններ, որոնք կազմավորում են «առասպելակերտ հոգեկան տարրեր», առասպելական նախատիպեր՝ արքետիպեր¹⁵: Արքետիպերը կոլեկտիվ անգիտակցականի այնպիսի հոգեկան կառուցվածքաստեղծ տարրեր են, որոնք անգիտակցականում մնացած հուշերի տեսքով պահպանվում են մարդկության մինչքաղաքակրթական ժամանակներից և կուտակվում են քաղաքակրթության ընդհատակյա հատվածում՝ քաղաքակրթության վերգետնյա հատվածի զարգացմանը զուգընթաց: Այդ առասպելակերտ հուշերը՝ արքետիպերը, մարդկության կոլեկտիվ անգիտակցականից կամ քաղաքակրթության ընդհատակից հաճախ մոլվում են քաղաքակրթական իրականություն և ձգտում մարմնավորման: Բայց դա այդքան էլ հեշտ չէ, քանի որ մշտապես ենթարկվում են մշակութային հարկադրանքի և սոցիալական պարզունակացման ռացիոնալ աշխատակարգերի հակադեցությանը, ճնշվում են և «բանտարկվում» անգիտակցականի զնդանում:

Բայց, ինչպես նկատում է Է. Միրչան, անգիտակցական մակարդակում մարդը մշտապես ձգտում է հաղթահարել տևող ներկան և վերադառնալ նախաքաղաքակրթական անցյալ, որտեղ նա բնության մի մասնիկն էր՝ ազատված չքանալու, բնություն-իրականությունից վերանալու (մահանալու) գիտակցման վտանգից¹⁶ (բնության մեջ տարրալուծված մարդը կչքանա, եթե միայն բնությունը չքանա, այսինքն՝ մարդը բնության մեջ առանձին մասնիկ չէ, ուստիև ապահովված է բնության մեջ ավարտվելու, մահանալու վտանգից): Այսինքն՝ գործում է մարդու ինքնապահպանման հիմնային բնագոյը, որը մի կողմից նպաստում է մարդկության քաղաքակրթմանը կամ սոցիումի գոյացմանը, որի շնորհիվ մարդն ազատագրվում է իր բնականության լծից, մյուս

¹⁴ Տե՛ս **Маркузе Г.**, նշվ. աշխ. Մ., 2003, էջ 15-32:

¹⁵ Տե՛ս **Юнг К. Г.** Душа и миф: Шесть архетипов. Киев, 1996, էջ 87-88:

¹⁶ Տե՛ս **Мирча Э.** Мифы, сновидения, мистерии. М., 1996, էջ 22-40:

կողմից էլ՝ իր անվտանգության սպառնալիքի հաղթահարման նպատակով ինքնապահպանման բնագործ մարդուն անգիտակցական ազդակներ է հասցնում՝ նրան հիշեցնելով նախաքաղաքակրթական անգիտակից և ամբողջական վիճակի մասին:

Այս առնչությամբ Լեբոնը տեղին է նկատում, որ ամբոխի կազմում անձի սոցիալական ինքնությունը մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ աղճատվում է, վերածվում «անգիտակցական ինքնության»¹⁷: Երբ մարդը հայտնվում է ամբոխի կամ զանգվածային այլ հավաքականության, օրինակ՝ «ցրված ամբոխի» (Մոսկովիչի) կազմում, նրա վարքը դառնում է անկառավարելի, տարերային՝ ենթարկվելով կոլեկտիվ անգիտակցականին բնորոշ որոշ օրինաչափությունների: Այսինքն՝ կազմակերպված հասարակության մարդը վերածվում է «ամբոխի մարդու»՝ դրսևորելով ստվերային ինքության բոլոր որակները, որոնք աչքի են ընկնում կենսաբանական ծագումնաբանությամբ, պարզունակությամբ և հոգու տվայտանքներով¹⁸:

Եվ այսպես, ամբոխի մարդուն բնորոշ են դառնում դեռևս նախաքաղաքակրթական վիճակից մարդու անգիտակցական հոգեկան համակարգերում բանտարկված ստվերային որակները, որոնք արտահայտվում են սոցիոմշակութային իրականությունում մարմնավորված արքետիպերի տեսքով: Մակայն ամբոխի մարդուն բնորոշ են ստվերային այն արխետիպերի դրսևորումները, որոնք ի հայտ են գալիս միայն կոլեկտիվ համակեցության պայմաններում: Այստեղ հարկ է նկատել, որ առանձին մարդու անգիտակցական ստվերից զատ, գոյություն ունի նաև սոցիումի կոլեկտիվ անգիտակցական ստվեր, որը սնվում է սոցիալական համակարգի կողմից ժխտված, մերժված և ճնշված նախաքաղաքակրթական հոտային որակներով¹⁹: Բանն այն է, որ հավաքականությունը բնորոշ է ինչպես սոցիալականացված հասարակություններին, այնպես էլ նախասոցիալական ժամանակների մարդկային խմբերին (հոտերին): Բայց այդ հավաքականությունը, համախմբումն ու հավաքագրումը կառուցված էին տարբեր սկզբունքներով և ունեին տարբեր գործիքակազմ: Եթե ժամանակակից իմաստով քաղաքակրթական հասարակություններում մարդկային հավաքականության կենսագործունեության հիմքում ընկած է սոցիալական դերաբաշխումը, այսինքն՝ սոցիալական աշխարհի ինքնակազմակերպման ինստիտուցիոնալ համակարգը, ապա նախնադարյան հավաքականության գլխավոր դրոպապատճառը զուտ կենսաբանական էր՝ խարսխված բնագոյների վրա: Առաջին դեպքում մենք գործ ունենք կենսագործունեության սոցիալական համակարգի հետ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ կեն-

¹⁷ Лебон Г. Психология народов и масс. М., 2011, с. 187-191.

¹⁸ Տե՛ս Եрмаков Ю. А., նշվ. աշխ., էջ 81-82:

¹⁹ Տե՛ս Fordham M. Jungian Psychotherapy, Avon, 1978, էջ 5:

սաբանական: Առաջինը ղեկավարվում է ռացիոնալության (ռեալության) սկզբունքով, երկրորդը՝ իռացիոնալության (հաճույքի) սկզբունքով: Եվ երբ սոցիալական հավաքականությունը փոխարինվում է զանգվածային կամ ամբոխային հավաքականությամբ, ապա այդ նոր հավաքականությունը գործում է ոչ թե ռացիոնալության օրինաչափություններով, այլ դրսևորում է իռացիոնալ սոցիոմշակութային վարք: Բանն այն է, որ ամբոխի մարդու սոցիոմշակութային վարքը թելադրվում է նախաքաղաքակրթական հոտային հավաքականությանը բնորոշ իռացիոնալ մղումներով, այլ կերպ՝ քաղաքակրթության կողմից ստվերված, օտարված արքետիպերը ստանում են դրսևորման իրական հնարավորություն: Եվ երբ փորձ է արվում էլ ավելի ռացիոնալացնել մարդու սոցիոմշակութային վարքն ու կենսագործունեական տրամաբանությունը, ինչպես, օրինակ, արդիականության լուսավորականության նախագիծն էր, ապա վաղ թե ուշ արքետիպերը մարմնավորվում են սոցիոմշակութային իրականությունում, քանի որ մարդու բնությունը թույլ չի տալիս նրան տևական ժամանակ մնալ բնականությունը ճնշող բանական ճշմարտությունների և ռացիոնալ տրամաբանության կապանքներում: Այդ է պատճառը, որ քաղաքակրթության արդիականացման, ռացիոնալացման հետևանքով քաղաքակրթական տարածություններ ներխուժած զանգվածների ներկայացուցիչը՝ ամբոխի մարդը, դրսևորում է բացառապես մարդու ստվերային ինքնությամբ թելադրված սոցիոմշակութային վարք: Ընդ որում, ստվերային ինքնության դրսևորումները միշտ չէ, որ բացասական կամ ապակառուցողական հետևանքներ են ունենում հասարակության համար: Ստվերային ինքնությունը «սնվում է» ոչ թե քաղաքակրթության համար վտանգավոր կամ ապակառուցողական սոցիոմշակութային որակներով, այլ պարզապես սոցիոմի կողմից մերժելի, մշակութային հարկադրանքի ենթարկված որակներով, որոնք մշտապես ձգտում են իրացվել սոցիոմշակութային իրականությունում, սակայն, հանդիպելով սոցիոմշակութային խոչընդոտների, պարփակվում են անգիտակցականում: Իսկ ահա մշակութային, սոցիալական բանականության «կապանքներից» ազատագրված ամբոխի մարդու մեջ ստվերային ինքնությունը դրսևորվում է որպես սոցիոմշակութային որակ, որը պայմանավորում է ամբոխի մարդու սոցիոմշակութային կերպն ու մարդաբանական տեսակը:

Եվ այսպես, սոցիոմի ռացիոնալացման գործընթացին հակառակ ուղղությամբ գործում է նաև զանգվածների ստվերային ինքնության դրսևորման գործընթացը: Այսինքն՝ ամբոխի մարդու համար սոցիոմշակութային որակ են դառնում ստվերային ինքնության այն հատկությունները, որոնք ենթակա են ռացիոնալացման: Իսկ արդիականացման լուսավորական նախագծի բանականացման ծրագիրն առաջին հերթին ուղղված էր սոցիոմշակութային իրականության ապամո-

գականացմանը: Եվ այս համատեքստում բանականությունն էլ դիտվում էր որպես բնական աշխարհի գոյության և գործառության հիմնային գործիք, ուստի և հասարակությանն էլ, իր բնականությունից ելնելով, պետք էր բանականացնել, այսինքն՝ բերել իր բնական վիճակին: Սակայն արդիականացման նախագծի իրականացման փորձառությունը ցույց տվեց, որ հասարակության բանականացումը միգուցե հանգեցնում է հասարակության ապակրոնականացմանը, սակայն սոցիոմշակութային իրականությունը դրանով առավել ապամոգական չի դառնում: Պարզվեց, որ զանգվածների սոցիոմշակութային իրականությունը հնարավոր է ապակրոնականացնել, սակայն ապամոգականացնել՝ դեռևս երբեք: Եթե անգամ ռացիոնալության հիմքով հնարավոր է սասանել կրոնական մտածողությանը բնորոշ դոգմատիզմն ու իրացիոնալությունը, ապա այդ դեպքում ամբոխները կստեղծեն հենց այդ նույն ռացիոնալության հիմքի վրա կառուցված ուսմունքներ, որոնք կվերածվեն հավատալիքների: Այդ է պատճառը, որ պատմության նոր շրջանում արդեն ի հայտ եկան այնպիսի «կրոնական» հոսանքներ, որոնց հիմքում ընկած էին բացառապես աշխարհիկացված և ապամոգականացված գաղափարներ: Ամբոխի մարդը լուսավորականությունից եկող ռացիոնալացման ինտեգրիայի շնորհիվ ի հայտ եկած փիլիսոփայական արդիական ուղղություններից որոշներին կրկին օժտեց կրոնականության տարրերով և, խուսափելով այդ տեսությունների նկատմամբ գիտակցական անդրադարձից, «նախընտրեց» պարզապես հետևել և հավատալ դրանց: Օրինակ՝ արդարության սկզբունքով հասարակություն կառուցելու մարքսիստական ուտոպիան, հայտնվելով ստվերային ինքնությանը բնորոշ մոգականացված կենսատրամադրվածություն ունեցող ամբոխի մարդու «ձեռքում», վերածվեց ամբոխահաճո կոմունիզմի և լենինիզմի: Կամ մեկ այլ դեպքում՝ Նիցշեի «գերմարդու» մասին վեհապաշտական և գեղագիտական գաղափարները, որդեգրվելով նացիստական կարգախոսներով սնուցվող ամբոխի կողմից, վերածվեց ֆաշիզմի և մարդատյացության մի նոր կրոնի:

Ամբոխի մարդու՝ սոցիոմշակութային վարքին բնորոշ կրոններ, հավատալիքներ, մոգականություններ, սոցիալական խաբկանքներ արարելու այս հակվածությունը բխում է զանգվածների կոլեկտիվ անգիտակցականում արմատավորված երկրի վրա «երկնային դրախտ» կառուցելու արքեսիպից: Բանն այն է, որ վերջինս քաղաքակրթության պատմության ընթացքում մարմնավորվել է տարբեր կրոնների և կրոնական ուսմունքների տեսքով, սակայն սոցիոմշակութային իրականության ապամոգականացման հետևանքով մարդկության այս միամիտ փափազը այդպես էլ չի չքանում, այլ վերամարմնավորվում է արդեն ռացիոնալացված կրոնականությունների տեսքով: Ամբոխի մարդու՝ կրոններ և հավատալիքներ ստեղծելու այս հակվածությունը նկա-

տի ունենալով՝ Մոսկովիչին ամբոխին համեմատում է «աստվածներ արարող մեքենայի» հետ, որը կրոններ ստեղծելիս ամեննին էլ ճշմարտացիության խնդիր չի լուծում, այլ պարզապես ամբոխը անձնավորվում է իր աստվածներում²⁰: Ամեն մի նոր կրոնական ուսմունք «հնարավորություն է տալիս» մարմնավորելու երկրի վրա դրախտ կառուցելու կոլեկտիվ ստվերային ինքնությանը բնորոշ արքետիպը, և ամբոխի ստվերային ինքնության այդ հակվածությունը ամբոխի մարդու մոտ վերածվում է արդեն սոցիոմշակութային որակի:

Ամբոխի մարդու ստվերային ինքնությանը բնորոշ սոցիոմշակութային որակներից կարելի է առանձնացնել անզբաղության նկատմամբ նրա հակվածության հասկությունը: Բանն այն է, որ սոցիոմշակութային իրականության ռացիոնալացման արդիականացման նախագիծը առաջարկում էր այնպիսի հասարակության տեսական մոդել, որտեղ ազատական գաղափարներով կառուցարկված շուկան և ժողովրդավարական սկզբունքներով կազմակերպված պետությունը կապահովեն մարդու ստեղծարար գործունեության համար անհրաժեշտ պայմաններ, որտեղ ամեն մեկը հնարավորություն կունենա ծավալելու իր կենսագործունեությունն ապահովելու համար արարող գործունեություն: Համընդհանուր ապահովվածության հասարակությունը ենթադրում էր սոցիոմշակութային այնպիսի հարաբերությունների և բարոյականության հաստատում, որոնք կխթանեին զանգվածների աշխատունակությունը և ստեղծարար գործունեությունը, ինչն էլ ի վերջո մարմնավորվում է վերբյան «բողոքականության էթիկայի» գաղափարաբանության մեջ: Սոցիոմշակութային հարաբերությունների հաստատման այս նոր կարգը քաղաքակրթության արդիականացումը խթանող ամենակարևոր գործոններից էր: Սակայն եթե քաղաքակրթության արդիականացման նախագծի ակունքներում գտնվող լուսավորիչները կարծում էին, որ բանականությունը համընդհանուր զբաղվածության ապահովման խթանիչ գործոն կլինի, որի հիմքի վրա էլ պետք է կառուցվի ներդաշնակ և արդար հասարակության ուսուցիչական նախագիծը, ապա քաղաքակրթության թատերաբեմում հայտնված ամբոխի մարդը արդիականացման նախագծի պատկերած իդեալական հասարակության ծրագիրը համապատասխան նախաքաղաքակրթական վիճակից վերածեց անհոգության և անզբաղության հուշ մնացած արքետիպի ստվերային ինքնությանը բնորոշ սոցիոմշակութային որակի: Ամբոխի մարդը լուսավորական արտադրողականության իդեալով կազմակերպված հասարակության ուսուցիչական վերածեց սպառողական հոգսով ապրող հասարակության «փափագի», որի կայացման շնորհիվ մարդը հնարավորություն կունենա ապրելու առասպելական «խոստացված երկրում»,

²⁰ Sk u **Московичи С.** Машина, творящая богов. М., 1998, էջ 78:

որտեղ «գետերում ջրի փոխարեն կաթ և մեղր է հոսում»: Փաստորեն արդիականացման լուսավորական նախագիծն առաջարկում էր «բարեկեցիկ հասարակության» սոցիոմշակութային կենսակերպը, իսկ ամբոխի մարդը վերջինիս հակադրվում է «բարեկեցության հասարակության» սոցիոմշակութային կենսակերպի մոդելով: «Բարեկեցիկ հասարակության» և «բարեկեցության հասարակության» սոցիոմշակութային տիպերի միջև կա էական տարբերություն: Բանն այն է, որ եթե բարեկեցիկ հասարակության կառուցարկման համար անհրաժեշտ է սոցիոմշակութային կարգի կազմակերպման գործում հասարակության անդամների ակտիվ ներառվածություն, ապա բարեկեցության հասարակությունը կարիք ունի միայն սոցիալական երկու դերակատարների՝ էժան վարձատրվող աշխատուժի և սպառողական թմբի մեջ ապրող սպառողի: Այսինքն՝ առաջին դեպքում գործ ունենք հասարակության քաղաքացի տեսակի հետ, որը հոգեկան և մտավոր մշտական լարվածություն պահանջող կենսակերպի տեսակ է, իսկ երկրորդ դեպքում՝ առօրյան հոգեկան տվայտանքներով լցրած սպառողի հետ: Եվ եթե արդիականացման նախագծի հեղինակները (լուսավորիչներ և այլք) նպատակ ունենին կառուցելու ռացիոնալության օրենքներով կազմակերպված բարեկեցիկ հասարակություն, ապա նախագծի կատարողները՝ ամբոխները, «կառուցեցին» հույզերի, բնագոյային մղումների, առաջնային պահանջումների բավարարման սկզբունքով կազմակերպված բարեկեցության հասարակություն կամ այլ կերպ՝ սպառողական հասարակություն, այսինքն՝ ամբոխի մարդու մոտ դրսևորվեց դեռևս նախաքաղաքակրթական վիճակից քաղաքակրթականի անցման ընթացքում մշակութային հարկադրանքի ենթարկված անհոգության, անհագ սպառողի ստվերային մղումը:

Ամբոխի մարդուն բնորոշ ստվերային ինքնության մեկ այլ որակ է նաև առաջնորդության և առաջնորդների նկատմամբ ենթակայության հակվածությունը: Բանն այն է, որ քաղաքակրթության ասպարեզում ամբոխի մարդու ի հայտ գալու հետ մեկտեղ, երևան եկան նաև ամբոխների, զանգվածների առաջնորդները: Ինչպես տեղին նկատում է Մուկովիչին, ամբոխներն ու ամբոխի առաջնորդները փոխպայմանավորում են միմյանց գոյությունը, անհնար է պատկերացնել ամբոխ առանց ինչ-որ մեկի առաջնորդության, և ընդհակառակը՝ առաջնորդի առանց նրան հետևող ամբոխների²¹: Թվում է, թե ռացիոնալացման ենթարկված հասարակական հարաբերությունների մարդը պետք է իր բանականության միջոցով հասներ ինքնակառավարման և ինքնակազմակերպման բարձրագույն աստիճանի, որտեղ ռացիոնալության գերակայությունը կխոչընդոտեր ամբոխների «աստվածարարչագործական»

²¹ См. u **Московичи С.** Век толп: Исторический трактат по психологии масс. М., 1996, էջ 451:

հակվածությունը: Ռացիոնալացումը պետք է ապամիֆականացնե՝ր զանգվածների սոցիոմշակութային վարքը, որն ի վերջո կհանգեցնե՝ր նաև քաղաքական կյանքի ապամիֆականացմանն ու պատմության ապարեզից մեկընդմիջո՝ւ կարտաքսեր առաջնորդության ինստիտուտը: Մակայն ամբոխի հավատալիքների և առաջնորդի նկատմամբ հոտի՝ դեռևս նախաքաղաքակրթական վիճակից «ժառանգություն մնացած» մոգականացված և սակրալացված վերաբերմունքի արքետիպը ի վերջո գլուխ է բարձրացնում, և ամբոխները սկսում են փնտրել ուժեղ և խարիզմատիկ անհատականություններ, որոնք պետք է առաջնորդեն իրենց: Առաջնորդության նկատմամբ ամբոխի հավաքական բաղձանքը փարատվում է ամբոխի առաջնորդի կերպարում, որը ամբոխի հոգեկերտվածքի հայելին է (Մոսկովիչի): Այստեղ ահա սկսում է ամբոխի և առաջնորդի միջև զուգախաղը: Առաջնորդը ձգտում է մարմնավորվել ամբոխում, իսկ ամբոխը, իր նմանակման բնագոյից ելնելով, ձգտում է նույնականանալ առաջնորդի իդեալի կերպարում: Ակնհայտ է, որ առաջնորդի՝ իշխանության ձգտումն և առաջնորդության նկատմամբ ամբոխի բաղձանքը ունեն անգիտակցական բնույթ: Բանն այն է, որ նախաքաղաքակրթական վիճակից քաղաքակրթականին անցման հետևանքով ռացիոնալացման, մշակութային հարկադրանքի ենթարկված նախնադարյան մարդու (հոտի)՝ առաջնորդի նկատմամբ սրբազանացված վերաբերմունքը ենթարկվում է այլակերպումների, փոխակերպվում է ռացիոնալացված իշխանական հարաբերությունների, սակայն չի վերանում տակավին, այլ տեղափոխվում է կոլեկտիվ անգիտակցականի խորքերը: Եվ առաջնորդի նկատմամբ ամբոխի մարդու էկզիստենցիալ ձգողականությունը պայմանավորված է կոլեկտիվ անգիտակցականում առկա առաջնորդության արքետիպի՝ սոցիոմշակութային իրականությունում մարմնավորման ձգտմամբ: Այդ արքետիպը ի վերջո վերածվում է հերոսի և հերոսականության մասին առասպելի: Եվ ամբոխը անգիտակցաբար փնտրում է իր հերոսին, իր փրկչին, որի կերպարում նրա ստվերային ձգտումներն ու մղումները ստանում են ամբոխի համար հասկանալի և ընկալելի տեսք: Առաջնորդի հերոսականացումը ամբոխի մարդու հիմնային հակվածություններից է, որը հնարավոր չէ հաղթահարել անգամ ռացիոնալացման աշխատակարգի միջոցով, քանի որ ամբոխի մարդը ճանաչում է միայն երկու կերպար՝ աստվածներ և ոչինչ: Ամբոխի համար կարելի է լինել կամ աստված, կամ էլ ոչինչ (ամբոխի շարքային անդամ)²²: Առաջնորդը ամբոխի համար արհեստականորեն հորինված և կազմակերպված առասպել է, որի նկատմամբ հավատի և դրան ենթակայության հակվածությունը բնորոշ է ամբոխի ամեն մի անդամի՝ ամեն մի առանձին ամբոխի մարդու:

Առասպելականացված առաջնորդներ արարելու նկատմամբ ամբոխի մարդու էկզիստենցիալ հակվածությունը պայմանավորված է

²² Sk u Савельев А. Политическая мифология. М., 2000, էջ 174:

նան վերջինիս սովերային ինքնությանը բնորոշ մեկ այլ սոցիոմշակութային որակով, որը պայմանականորեն կարելի է կոչել «ազատությունից փախչելու միտվածություն» (Ֆրոմ): Բանն այն է, որ հավաքականության և «հայր-առաջնորդի» կամքին ենթարկվելու նկատմամբ ամբոխի մարդու տրամադրվածությունը հնարավորություն է տալիս «ազատվելու» ազատության՝ հաճախ անտանելի և ծանր բեռից, քանի որ ազատությունը, ինչպես հայտնի է, առաջին հերթին ենթադրում է սոցիումի նկատմամբ պատասխանատվություն, ինչը պահանջում է գիտակցական որոշակի լարվածություն: Ամբոխի մարդը, սակայն, դեն նետելով պատասխանատվության սոցիալական և հոգեբանական կադապարները, տարրալուծվում է անանուն ամբոխում, որտեղ բոլորի գործողություններն ու վարքը դիմագուրկ են, քանի որ ենթակա են առաջնորդի կամքին, ուստի ամբոխի վարքի համար պատասխանատու է միայն ամբոխի առաջնորդը: Ամբոխի մարդը, հնարավորություն ունենալով ազատվելու սոցիալական պատասխանատվության բեռից, հաճախ տուրք է տալիս քաղաքակրթության կողմից ճնշված և օտարված իր սովերային, ապակառուցողական բնագոյներին: Հարկ է նկատել, որ ամբոխի իռացիոնալ և անանուն սոցիոմշակութային միջավայրը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում անգիտակցականում թաքնված ապակառուցողականության դրսևորման համար: Կոտրելով սոցիոմշակութային արգելքները՝ ամբոխի մարդու սովերային ապակառուցողականությունը դուրս է գալիս քաղաքակրթության վերգետնյա ռացիոնալացված տարածություն և իրական վտանգներ է ստեղծում մարդկության խաղաղ համակեցության համար: Խնդիրն այն է, որ ռացիոնալության վերահսկողությունը մարում և թուլանում է ամբոխի սոցիոմշակութային տիրություն, ինչը սոցիումի կողմից ճնշված սոցիոմշակութային սովերային որակների համար հասարակության նկատմամբ «ռևանշի հասնելու» հնարավորություններ է ստեղծում: Եվ արդեն ամբոխի մարդու սոցիոմշակութային վարքի ռացիոնալացման ոչ մի փորձ ի գործու չէ կատեցնելու անգիտակցականի գնդանից սոցիոմշակութային իրականություն թափանցող սովերային որակների հաղթարշավը:

Առանց մարդու սովերային, ընդհատակյա, խորքային հատկությունները հաշվի առնելու՝ քաղաքակրթության և սոցիումի ռացիոնալացման ցանկացած փորձ կարող է հանգեցնել էլ ավելի իռացիոնալ ու ապակառուցողական հետևանքների: Անշուշտ, քաղաքակրթության պատմության ռացիոնալացման ամենաեական և թերևս ներկայիս սոցիոմշակութային իրականության վրա ամենամեծ ազդեցությունը թողած արդիականացման լուսավորական շարժումը միջնադարյան ավատատիրական-ավանդապաշտական կարգերի և նախապաշարմունքների տակ կքած միջնադարյան մարդուն բանականության ճրագով լուսավորվելու և քաղաքակիրթ դիմագիծ ունենալու հնարավոր

րություն տվեց: Բայց պարզվեց, որ առանց մշակութային և հոգևոր անհրաժեշտ պաշարի, միայն քաղաքակրթական նորմերով հնարավոր չէ ստեղծել ռացիոնալ աշխարհ: Պատահական չէ, որ ամբոխի մարդու սոցիոմշակութային վարքի ռացիոնալացումն ու սոցիոմշակութային աշխարհի ապամոգականացումը ոչ միայն չհաղթահարեցին անգիտակցականում թաքնված սովերային ինքնության ապակառուցողական դրսևորումները, այլև նպաստավոր հիմքեր ստեղծեցին անգիտակցական սովերային որակների սոցիոմշակութային իրականություն թափանցելու համար, ինչը որոշ դեպքերում ողբերգական հետևանքներ ունեցավ մարդկության համար: Մարդկությունը այդպես էլ չկարողացավ հաղթահարել իր բնականությունը և դրանից բխող իռացիոնալության որակները: Թերևս միակ լուծումը բանական մարդու՝ սեփական իռացիոնալության և անգիտակցականի հետ առերեսումն է, ինչն ի վերջո կհանգեցնի մարդու բանական ու իռացիոնալ, սոցիալական ու բնական սկզբների հաշտեցմանը և ներդաշնակություն կհաստատի ինչպես ամեն մի առանձին մարդու ներաշխարհում, այնպես էլ մարդկության սոցիոմշակութային համակեցությունում:

Բանալի բառեր – *բանականացում, արդիականացման նախագիծ, զանգվածային հասարակություն, ամբոխի մարդ, սովերային ինքնություն, արքեսիպ*

ЛЕВОН БАБАДЖАНЫЯН – *Теневая идентичность как социокультурное качество “человека толпы”.* – История цивилизации рассматривается в статье как история рационализации человека и общества. Один из ключевых этапов рационализации – проект модерна в просвещении. В силу некоторых цивилизационных, политических и антропологических трансформаций культура и цивилизация рационализировались неравномерно, что и породило массовое общество, где основным носителем социокультурных тенденций является так называемый “человек толпы”. Оказавшись на авансцене рациональной цивилизации, человек толпы демонстрирует иррациональное социокультурное поведение. Ему свойственны именно те теньевые качества, которые отвергнуты и изолированы в бессознательном ещё в эпоху, когда общество только переходило к цивилизации. В результате проекта модерна отчуждённая рациональностью теньевая идентичность человека превращается в социокультурное качество человека толпы.

Ключевые слова: *рационализация, проект модерна, массовое общество, человек толпы, теньевая идентичность, архетип*

LEVON BABAJANYAN – *The Shadowed Identity as a Social-Cultural Quality of “The Man of the Crowd”.* – In the article, the history of the civilisation is observed as a history of man and society rationalisation. One of the breaking (crucial) points in the rationalisation of the civilization was the modernisation enlightening project. However, as a result of some civilizational, anthropological, and political transitions, enlightening project of modernisation is split between cultural and civilisation modernisation projects, because of which occurs a disproportion between society’s cultural and civilisation rationalities. This finally leads to the formation of mass society, where the

main character of socio-cultural relations becomes the so-called “the man of the crowd”. Appearing on the stage of civilisation based on rationality the man of the crowd, however, illustrates the irrational socio-cultural behaviour. The point is that the man of the crowd has shadow qualities suppressed because of transition from pre-civilization to civilization state, alienated, closed in the prison of unconsciousness. As an implication of realisation of the modernisation project, the shadowed identity of a man which is alienated by rationality becomes a socio-cultural quality of the man of the crowd.

Key words: *rationalisation, modernization project, mass society, man of a crowd, shadowed identity, archetype*